

گنبد خانه تاج الملک؛ بازتاب هنر و زیبایی

پژمان دادخواه*

دکتر غلامعلی حاتم**

چکیده: گنبد تاج الملک یکی از زیباترین و منحصر به فردترین گنبدهای آجری جهان است که در جبهه شمالی مسجد جامع اصفهان قرار دارد. فضای داخل این گنبدخانه سرشار از تزئینات زیبای آجری و گچی است که آن را به گنجینه‌ای بی‌مانند در هنر تزئینات مساجد تبدیل نموده و به واسطه این تزئینات از زیبایی کم نظیری برخوردار است. تنوع و کثرت تزئینات بیانگر نبوغ و خلاقیت معمار هنرمند می‌باشد که تمام توان خود را در برپایی چنین مکان معنوی به کار گرفته است. کتیبه‌ها هم علاوه بر ایجاد زیبایی و بعد مذهبی باعث متبرک نمودن فضا و گسترش حس معنوی و روحانی در این مکان می‌شدند و نمایانگر شرایط تاریخی و اجتماعی آن دوران می‌باشند. در پژوهش حاضر به معرفی تزئینات این گنجینه ارزشمند، کاربرد این تزئینات و دریافتی زیبایی‌شناسانه از این تزئینات با تکیه بر منابع موجود و مشاهده فضای گنبدخانه پرداخته شده است. روش این تحقیق به شیوه توصیفی تحلیلی بوده و اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده‌اند.

واژگان کلیدی: گنبدخانه تاج الملک، تزئینات، آجر کاری، کتیبه، نقوش تزئینی

مقدمه

گنبد تاج‌الملک یکی از زیباترین و خوش ساخت‌ترین گنبدهای آجری جهان و یادگاری بی‌مانند از دوره سلجوقیان می‌باشد، که در ضلع شمالی مسجد جامع اصفهان قرار دارد و در اواخر قرن پنجم هجری قمری به دستور ابوالغنایم تاج‌الملک خسرو فیروز شیرازی وزیر سلجوقی و احتمالاً در رقابت با گنبد جنوبی (گنبد نظام الملک) ساخته شد. این گنبد علاوه بر نام تاج الملک در افواه به گنبدخاگی^۱ مشهور است. قطر گنبد ۱۰ متر و بلندای آن ۲۰ متر می‌باشد. ماده اصلی برای ساخت و همچنین تزئین این گنبدخانه، همانند سایر بناهای دوره سلجوقی آجر می‌باشد و در برخی از قسمت‌ها از گچ برای تزئین استفاده شده و از لحاظ جلوه‌های زینتی تصویری بی‌مانند و ارزشمند پدید آمده است. این تزئینات زیبا و متفاوت هستند و می‌توان آنرا به گنجینه‌ای بی‌نظیر و تکرار نشدنی در زمینه تزئینات دوره سلجوقیان تعبیر کرد. در پژوهش حاضر پس از ذکر کوتاهی در مورد تاریخچه این گنبدخانه

به تزئینات خواهیم پرداخت. نظر به این‌که منابع در مورد تزئینات این قسمت محدود و منحصر به نظر کوتاه و گذرای برخی نویسندگان بوده، بخش عمده‌ای از مطالب به شیوه میدانی و مشاهده بنا گردآوری شده است.

تاریخچه گنبد تاج الملک

پس از احداث گنبد نظام الملک، تاج الملک خسرو فیروز شیرازی، که از رقیبان خواجه نظام‌الملک بود گنبد دیگری در شمال مسجد جامع بنا نهاد. (هنرفر، ۱۳۵۰، ۵۹، ۶۰) کتیبه کوفی داخل گنبد نام تاج‌الملک و سال ۴۸۱ هجری را در بردارد. (گالدیری، بی‌تا، ۲۷) این تاریخ قدیمی‌ترین تاریخی است که در مسجد جامع بدست آمده است. این گنبد اگرچه کوچکتر از گنبد نظام الملک است، ولی از لحاظ فرم و ظرافت بر گنبد نظام‌الملک برتری دارد. این دو گنبد از عالی‌ترین بناهای دوره سلجوقی در ایران می‌باشند. (هنرفر، ۱۳۵۰، ۷۵) در این گنبدخانه فقط تزئینات سطوح داخلی درگاه‌های جنوبی و شرقی از داخل به خارج کامل است و این امر بیانگر این است که نماهای جنوبی و شرقی در ابتدا

این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته پژوهش هنر با عنوان جستاری بر زیبایی شناسی تزئینات مسجد جامع اصفهان می‌باشد.

* نویسنده مسئول: کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه آزاد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری pejman_d@yahoo.ej

** عضو هیئت علمی و استاد دانشگاه هنر. gh.hatam@yahoo.com

آزاد بوده‌اند. بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که ساختمان جبهه شمالی مسجد خصوصاً فضای سرپوشیده گنبد نقطه اتصال و انشعاب مهمی به شمار می‌رفته و به خاطر عملکرد تشریفاتی موقعیتی ممتاز داشته است. (گالدیری، ۱۳۷۰، ۲۲) همچنین آمده است که گنبد تاج الملک محل استراحت و بار عام پادشاه پیش از شروع مراسم مذهبی بوده است. (گالدیری، ۱۳۵۵، ۳۸) شواهدی مانند تعبیه نکردن پلکان مجزا نشان می‌دهد که گنبدخاگی در ابتدا به صورت عمارت جدا و مستقل احداث نشده، بلکه عضوی از بناهای دیگر بوده است. «می‌توان فرض نمود که مجموعه بناهای سمت شمالی مسجد مربوط به کاخ‌های سلطنتی و دیگر بناهای مهم دولتی بوده است. در افواه به طور سنتی گفته می‌شود و همچنین از منابع تاریخی استنتاج می‌گردد، که بخش ساختمانهای سلطنتی و به اصطلاح دولتخانه زمان سلجوقی در قسمت شمال شرقی مسجد جامع واقع بود است. جایی که فعلاً قسمتی از محله جویباره واقع شده و از آن مجموعه دولتی به نام میدان میر یاد شده است». (گالدیری، ۱۳۷۰، ۲۳ و ۹۰)

◆ گنبد خانه تاج الملک و تزئینات آن

فضای این گنبدخانه همانند گنبدخانه نظام الملک مربع ولی کوچکتر است. در شیوه تبدیل مربع به دایره نیز همانند گنبد نظام الملک عمل شده است. انتقال سطح مربع به دایره بوسیله ترنیه و طاق‌های کوچک صورت گرفته است. یعنی چهار ضلعی به هشت ضلعی و شانزده ضلعی و در نهایت به فرم دایره تبدیل شده است. برای اجرای گنبد از بالای کتیبه کمربندی، هشت عدد باریکه طاق به ضخامت سه آجر زده شده که در تیزه به هم متصل می‌شود. هر یک از هشت طاق‌نما که منطقه تغییر حالت، یعنی تبدیل مربع به دایره را ایجاد می‌کند مشتمل به سه طاق‌نمای کوچک می‌باشد که انتهای آنها روی گوشواره‌ها تزئینات مقرنس دارد. «فشار وارده از گنبد با ایجاد ترنیه‌ها و گوشواره‌ها به چهار قوس کناری و به دیوارهای جانبی منتقل شده است. برای پنهان کردن محل‌های خالی در گوشه‌ها از ترنیه‌ها و گوشواره‌ها استفاده کرده، بدین ترتیب جای خالی را در گوشه‌ها پر کرده‌اند که این روش معماری خود یکی از ویژگی‌های دوره سلجوقیان به شمار می‌رود.» (حاتم، ۱۳۷۹، ۱۷-۱۹)

فضای داخلی گنبد خانه با کتیبه‌های آجری برجسته به خط کوفی ساده و تزئینات گچی و تزئینات آجری بسیار زیبا و متنوع و ظریف مزین شده و نمای بیرونی با طاق‌نماها و تزئینات آجری نماسازی شده است. کتیبه تاریخی بنا به صورت کمربندی گرداگرد ساقه

گنبد قرار گرفته است. «این تزئینات که در ترکیب با گچ بری اجرا شده‌اند تأکید مزیدی بر تناسب بی‌نقص این مجموعه می‌نهد، بدون این‌که هیچ بخشی از عناصر آن از نظر مخفی بماند.» اما مسئله حائز اهمیت این است که «در تزئین این بنا هنرمند معمار از انواع امکانات کاربردی آجر استفاده کرده و توانسته است با قدرت و توانایی بسیار مفاهیم و خواسته‌های فکری خود را با طرح‌ها و ترکیب‌های عالی و ابتکاری در معرض دید قرار دهد و به گونه‌ای خاص با آنها ارتباط برقرار کند.» ساختمان گنبد نمونه کاملی از ساختمان و معماری زمان سلجوقی است.» (همان، ۱۸ و ۲۴۲) در این بخش همانند سایر بناهای دوره سلجوقی از آجر به عنوان مصالح اصلی ساخت بنا استفاده شده که علاوه بر کاربرد معمارانه، جنبه تزئینی دارد و بر زیبایی این قسمت افزوده است. استیرلن در باب اهمیت این امر می‌نویسد: «هنرناب تزئین آجری با تزئینات سطوح داخلی گنبد‌های جنوبی و شمالی مسجد جمعه اصفهان، که به ترتیب در سالهای ۱۰۷۲م (۴۶۵ ق) و ۱۰۸۸م (۴۸۱ ق) به وسیله نظام الملک و تاج الملک ساخته شده، به اوج خود رسید و معلوم گشت که با چیدن آجرهای یک رنگ هم می‌توان سازه‌های معماری را جلوه و شکوه بخشید.» (استیرلن، ۱۳۷۷، ۸۷) این بنا نیز همانند گنبدخانه نظام الملک دارای تزئینات آجری بسیار زیبا می‌باشد، که رنگها و ریتمهای زیبایی را ایجاد کرده است، به گونه‌ای که «رنگ مفرغی آرام آجر تنها با حاشیه‌های تزئینی دودی و سفید جلوه‌گر می‌شود و به حالت موقر آن می‌افزاید.» (پوپ، ۱۳۸۲)

تابش نور بر روی این آجرها سایه روشن‌های دلپذیری ایجاد می‌کند. «رنگ دلنشین آجرهای این بنا و نوع تزئینات به کار رفته در آن نور ساعات مختلف روز، جلوه‌های بصری بسیار عمیق و متفاوتی را می‌آفریند که تنها و تنها در گنبد خاگی مسجد جامع قابل رویت است.» (طاووسی و آزادی، ۱۳۸۵، ۳۳) تزئینات این گنبدخانه نسبت به گنبدخانه جنوبی (گنبدخانه نظام الملک) غنی‌تر و متنوع‌تر است. سطوح مختلف این بنا از پایه تا گنبد با آجرهای متنوع در اندازه‌های گوناگون پوشیده شده که برجستگی‌ها و فرو رفتگی‌های آجرها ریتم زیبا و نقوش متنوعی فراهم کرده است. «شکل آفرینی با نقوش هندسی برجسته و فرورفته بر روی سطح دیوارها و سقف مسجد عملکردی فراتر از جنبه ساختمانی و معمارانه دارد و ایجاد جلوه‌های تجسمی بدین شکل، بی‌هیچ تردیدی کوششی آگاهانه برای دمیدن روح معنوی به مواد سخت مادی در فانی روحانی مسجد می‌باشد.» (حلیمی، ۱۳۹۰، ۲۲۶)

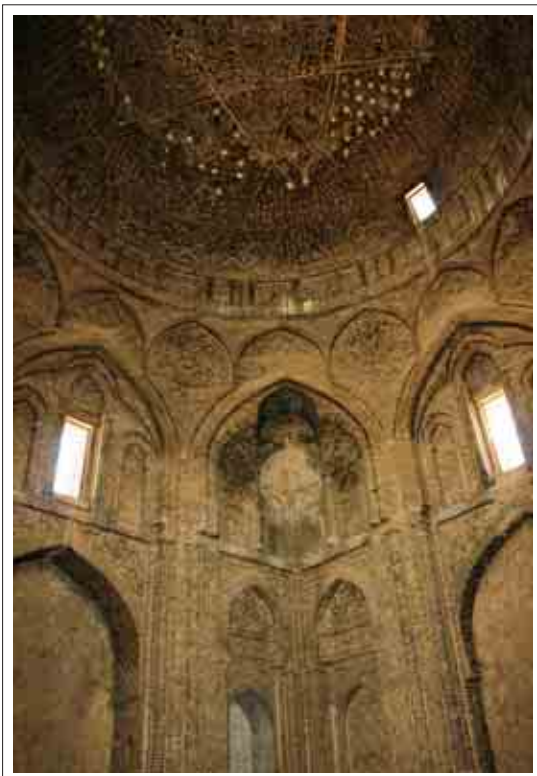
■ تصویر ۳: کتیبه خط کوفی آجری

در بخش ورودی شرقی تزئینات زیبایی آجری بر پایه ستاره شش وجهی (شمسه شش و پیلی) می‌باشد که دارای جلوه‌های پویا و چرخشی است که بر اثر تکرار و پیوند ستاره‌ها در یکدیگر، بافت شکل هندسی زیبایی ایجاد کرده است. که با نمودی آستره هندسی و کاملاً تجسمی موجب شده که ماده ساختمانی به نظر نیاید و با واسطه آن سیر در عالم زیبایی ناب هندسه فراهم آید. این طرح بسیار متفاوت و تأمل برانگیز است و «هنرمند با کمترین امکانات مادی، خالص‌ترین اثر هنری فرازمان و فرامکان را بوجود آورده است». (همان، ۲۲۹)

■ تصویر ۴: تزئینات ورودی شرقی برپایه ستاره شش وجهی

قسمت مربع پایین بنا دارای دوازده طاق نما می‌باشد که پنج تایی آنها باز و نقش ورودی بنا را ایفا می‌کنند و به جنوب و شرق راه دارند. هر یک از این طاق‌نماها را دو ستون مدور کوچک در دو طرف احاطه کرده است که از لحاظ چینش آجرها زیبا می‌باشد. این ستونها از آجرهای کوچک برجسته پوشیده شده که لابلای آنها قطعه‌های گچبری شده با نقش ضربدرکار شده است. در قسمت بالای شش طاق‌نمای کشیده، کتیبه به خط کوفی ساده آجری برجسته اجرا گردیده، که بعد از جمله **بسم الله الرحمن الرحيم**، آیه ۷۸ و ۷۹ سوره اسری به ترتیب از ضلع جنوب‌غربی نوشته شده است. (هنرفر، ۱۳۵۰، ۷۸) وجود آیات قرآنی در اینجا باعث

■ تصویر ۱: فضای گنبدخانه شمالی

در قسمت ورودی اصلی به این بنا و در ضلع جنوبی گنبدخانه، در قسمت حاشیه هلال، خط کوفی ساده آجری به صورت برجسته دور تا دور هلال را پوشانده و در وسط آن فرم‌های هندسی آجری همراه با بندکشی‌های بسیار جذاب اجرا گردیده است. متن از سمت غرب و پایین قوس شروع می‌شود و شامل آیات ۲۶ و ۲۷ سوره آل عمران می‌باشد. (هنرفر، ۱۳۵۰، ۷۸) این کتیبه بسیار دقیق و با مهارت خاصی اجرا شده و تمام قوس را پوشانده است. «خواندن متن که از آیات قرآن می‌باشد بیننده را کمک می‌کند تا بیشتر در فضای معنوی مسجد قرار گیرد». (حلیمی، ۱۳۹۰، ۲۲۴)

■ تصویر ۲: کتیبه هلال ورودی گنبدخانه

در قسمت شمال شرقی و بالای کتیبه با نقوش هندسی بزرگ تزئین شده که چند ضلعی ها درشت تر و تفکیک شدت تر می باشند و نقوش ظریف گچی را احاطه کرده اند. در بالای این قسمت نقوش سه پر برجسته دیده می شود که بین آنها با نقوش گچی آرایش یافته و به تناوب تکرار شده و فضا را پوشانده اند.

تصویر ۷: تزئینات قسمت شمال شرقی

در قسمت جنوب شرقی یکی از طاق نماها نقوش تفکیک شده برجسته دارد و قسمت دیگری که روی ضلع جنوبی منطبق است دارای نقوش ستاره مانند برجسته منظم و نامنظم می باشد که به تناوب تکرار شده است. در بخش بالاتر اشکال هندسی لوزی ماندی طراحی شده که به گونه عمود روی هم نصب شده اند و تداعی کننده بافت یا شبکه حصیری می باشند.

تصویر ۸: تزئینات قسمت جنوب شرقی

در قسمت هشت ضلعی بالا که هر ضلع دارای چند قسمت می باشد از تزئینات آجری و مهرهای گچی استفاده شده است. پتکانه ها دارای چهار طاق نما و مقرنسهای درشت می باشند که با چینش آجر به صورت عمود بر هم اجرا شده اند که علی رغم سادگی طرح بسیار جذاب و چشم نواز می باشد. در قسمت های وسط هم دارای سه طاق نما می باشد که ضلع میانی به عنوان نورگیر و تهویه هوا عمل می کند.

گسترش حس دینی و مذهبی شده و از بعد مادی و سخت مواد و مصالح کاسته و باعث ایجاد بعد معنوی و روحانی می گردد. در بالای کتیبه ها با آجرهای تراشیده ترکیب های گوناگون هندسی پدید آمده است. آنچه که مهم به نظر می آید و نشانگر ذوق و خلاقیت معماران ایرانی می باشد، این است که در هر قسمت تزئینات متفاوت و گوناگون می باشد؛ یعنی بار دیگر با تنوع و کثرت تزئینات روبرو هستیم که یکی از ویژگی ها و امتیازات تزئینات اسلامی می باشد. در بالای کتیبه ضلع جنوب غربی نقوش هندسی ظریف و زیبا به صورت ستاره و گل بوسیله آجر تراش داده شده و گچ، طراحی و اجرا گردیده است. این تزئینات در نهایت دقت و زیبایی اجرا گردیده و از یکنواختی فضا کاسته است. در بالای تزئینات مذکور نقوش چلیپایی ساده و به طرز برجسته به صورت متناوب دیده می شود. همانگونه که می دانیم نقش چلیپا در فرهنگ ما پیشینه ای طولانی دارد و معمار نابغه به طرز هوشمندانه از این طرح استفاده نموده و برای تزئین این قسمت از آن بهره برده است.

تصویر ۵: تزئینات قسمت جنوب غربی

در قسمت شمال غربی و در بالای کتیبه تزئینات بسیار ظریف و ریز به شکل چند ضلعی های منظم و نامنظم اجرا شده است که از لحاظ ظرافت بسیار، شبیه نقوش خاتم کاری می باشد. در بخش بالاتر با ستاره های ۶ پر برجسته که در وسط آنها نیز نقوش ساده گچی طراحی شده، زینت یافته که مجدداً شاهد تکرار این ستاره ها می باشیم.

تصویر ۶: تزئینات قسمت شمال غربی

تکرار اسما مقدس الهی و آیات قرآن بر تقدس این مکان می‌افزاید و بیش از هرچیز آنرا به مکانی روحانی و معنوی تبدیل می‌کند و مکانی را خلق می‌کند که سرتاسر معناست و تاکید بیشتری بر این عبادتگاه می‌کند.

تصویر ۱۰: کتیبه ساقه گنبد و اسما الهی

در زیر گنبد که می‌توان به نوعی آنرا تزئین بی نظیر این قسمت قلمداد کرد، آجرها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که با ترکیب اشکال هندسی چندضلعی، ستاره بزرگی پدید آمده است که می‌توان نقوش دیگری را نیز در این ستاره جستجو کرد. چرخش‌ها و عبور بی نظیر خطوط از روی هم نقش بسیار زیبا و چشم‌نوازی را در زیر گنبد ایجاد نموده که توجه هر انسانی را به خود جلب می‌کند. وجود ارتفاع این قسمت و تزئینات بسیار زیبای داخل گنبد نگاه را متوجه بالا می‌کند و انسان درگیر عظمت و بزرگی این عبادتگاه می‌شود و لحظه لحظه به یاد عظمت خداوند متعال می‌افتد. علاوه بر این چینش آجرها و بافتی که در این قسمت حاصل شده، بندکشی‌ها و مهره‌های گچی بسیار ارزشمند و بی‌نظیر می‌باشد و می‌توان حاصل دسترنج و هنر معماران ایرانی را مشاهده نمود. این نقش که نمونه آنرا در سایر بناهای اسلامی به ندرت میتوان مشاهده نمود، حاصل مهارت و خلاقیت معمارانی است که این گونه داخل گنبد را طراحی کرده و از کنار آن ساده عبور نکرده‌اند. در مجموع این گنبدخانه از جلوه‌های برجسته هنر سلجوقی محسوب می‌شود و با گذشت نزدیک به هزار سال هنوز با اقتدار پابرجاست و عظمت خاصی به مسجد جامع اصفهان بخشیده است.

تصویر ۱۱: نقش داخل گنبد تاج الملک

تصویر ۹: تزئینات پتکانه

دور تا دور ساقه گنبد کتیبه‌ای به خط کوفی ساده آجری برجسته می‌باشد که همچون کمربندی امتداد یافته است. متن کتیبه با بسم الله الرحمن الرحیم شروع می‌شود و با آیه ۵۴ سوره اعراف و نام بانی ساختمان، ابوالغنائم مرزبان ابن خسرو فیروز شیرازی (ملقب به تاج‌الملک) ادامه می‌یابد و در پایان سال ۴۸۱ هجری را نشان می‌دهد. (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۷) متن به شرح زیر است: «بسم الله الرحمن الرحیم ان ربکم الله الذی خلق السموات و الارض فی سته ایام ثم استوی ... امر ببناء هذه القبه ابوالغنائم المرزبان بن خسرو فیروزختم الله بالخیر فی شهر سنه احدی و ثمانین و اربع مائه» در بالا و پایین این کتیبه دونوار که دارای تزئینات آجری می‌باشند قرار گرفته است. در زیر این کتیبه در ۳۲ پشت بغل موجود است که در هر یک از آنها دو کلمه به خط کوفی ساده با آجر به صورت برجسته اسامی و القاب خداوند نوشته شده است. (همان، ۷۸، ۷۹) که به شرح زیر می‌باشد:

هو العلی - هو الدیان - هو الغنی - هو الحکیم - هو الحق -
هو الله - هو الرحمن - هو المجید - هو الملک - هو الحی -
هو السلام - هو المومن - هو المهیمن - هو العزیز هو الکریم -
هو المنجی - هو الباقی - هو المصور - هو الفرد - هو الصمد -
هو الاول - هو الآخر - هو الصادق - هو الناصر - هو الخبیر -
هو الغفور - هو البصیر - هو الواحد - هو القادر - هو العالی -
هو العلی

◆ نتیجه‌گیری

گنبدخانه تاج‌الملک از حیث تزئینات یکی از زیباترین بخش‌های مسجد جامع اصفهان و حتی به نوعی از نفیس‌ترین بناهای دوره سلجوقیان در ایران می‌باشد. این بنا جزو برجسته‌ترین و ماندگارترین آثار معماری اسلامی و یادگاری بی‌نقص از دوره سلجوقیان است. با توجه به بررسی‌ها و مطالعات میدانی به عمل آمده، تزئینات این گنبدخانه را می‌توان به دو دسته عمده هندسی- گیاهی و همچنین نوشتاری تقسیم نمود. تزئینات هندسی با استفاده از آجر از دوران آل بویه به بعد رونق خاصی گرفت و حد اعلای آنرا در زمان سلجوقیان باید جستجو کرد. به بیان دیگر یکی از بهترین نمونه‌های تزئینات دوره سلجوقیان مسجد جامع اصفهان را باید در این گنبدخانه مشاهده نمود. معماران با استفاده از برآمدگی و فرورفتگی آجرها و اجرای آن به صورت عمودی، افقی و ترکیبی، به نوعی از چیدمان دست یافتند که به ابداع غنی‌ترین و زیباترین فرم‌هایی انجامید که تا قبل از آن سابقه نداشت. معماران دوره سلجوقی از آجر به عنوان مهم‌ترین و یگانه‌ترین عنصر تزئینی استفاده کردند و با چیدمان متنوع آن طرح‌هایی بوجود آوردند که به زیباسازی بنا انجامید. این تزئینات بر اساس تکرار نقوش مربع، لوزی، چلیپا، ستاره و ... بوجود آمد. به خاطر ویژگی‌های آجر به عنوان مهم‌ترین ماده زینتی، نقوش زینتی در این زمان بیشتر نقوش هندسی شکسته بود. طبق آنچه که از شواهد بر می‌آید، در دوران سلجوقیان آجرکاری مراحل کمال خود را پیمود و زیباترین دستاوردهای هنری را به همراه داشت. به عبارتی با ساده‌ترین ماده ساختمانی سطوح زیبایی خلق شد که بی‌ظنیر و بی سابقه بود. در خصوص کتیبه‌های این بخش نیز می‌توان چنین گفت که این نوشته‌ها شامل متون تاریخی، اجتماعی و مذهبی بوده و با آجر طراحی شده‌اند. از آنجایی که کتیبه‌ها با آجر اجرا شده فرم حروف به صورت شکسته و هندسی بوده و برجستگی‌ها و فرورفتگی‌های خطوط جلوه بصری زیبایی را پدید آورده است. این کتیبه‌ها شامل آیات قرآن و اسماء الهی می‌باشد و کتیبه‌های دیگر نام سازندگان و سال ساخت بنا را در خود دارد و دارای ارزشی تاریخی هستند. به طور کلی هنرمندان از آیات قرآن، ادعیه و اسماء مقدس برای تزئین استفاده می‌کردند. این مسئله علاوه بر زیبایی‌های تزئینی، باعث متبرک نمودن فضا و گسترش بعد معنوی می‌شد و هم چنین باعث

می‌شد که نمازگزاران حضور خدا را در همه جا احساس کنند. علاوه بر آن کتیبه‌های دیگر دارای مفاهیمی هستند که منعکس کننده شرایط و اوضاع اجتماعی و فرهنگی دوران می‌باشد. در مجموع می‌توان چنین گفت که تمام تزئینات و دستاوردهای معماری در خدمت دین به کار گرفته می‌شد و هنرمند مسلمان همواره در تلاش بوده تا مسجد را به عنوان کانون معنا و ارزش با بهترین نمود و جلوه همراه نماید. به همین سبب نهایت تلاش و مهارت خود را در زیباسازی مسجد به کار می‌گرفت.

◆ فهرست منابع

کتاب‌ها

- ۱- استیرلن، هانری، **اصفهان تصویر بهشت**، ترجمه: جمشید ارجمند، چاپ اول، تهران، نشر فرزانه روز، ۱۳۷۷.
- ۲- پوپ، آرتور، **معماری ایران**، ترجمه: غلامحسین صدری افشار، چاپ اول، تهران، نشر اختران، ۱۳۸۲.
- ۳- حاتم، غلامعلی، **معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان**، چاپ اول، تهران، انتشارات ماجد، ۱۳۷۹.
- ۴- حلیمی، محمد حسین، **زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان**، چاپ اول، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۹۰.
- ۵- گالدیری، اوژینو، **مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه**، ترجمه: حسین سلطانزاده پسیان، انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایرانی، بی تا.
- ۶- گالدیری، اوژینو، **مسجد جامع اصفهان ۳**، ترجمه: عبدالله جبل عاملی، چاپ اول، اصفهان، انتشارات میراث فرهنگی اصفهان، ۱۳۷۰.
- ۷- هنرفر، لطف الله، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، چاپ دوم، اصفهان، انتشارات ثقی، ۱۳۵۰.

◆ مقالات

- ۱- طاووسی، محمود و فریبا آزادی، **کیمیای آجر و نقش در گنبد خاگی مسجد جامع اصفهان**، دوفصلنامه مدرس هنر، شماره ۱، ۱۳۸۵.
- ۲- گالدیری، اوژینو، **اطلاعاتی راجع به گنبد نظام الملک در مسجد جامع اصفهان**، فرهنگ معماری ایران، شماره ۲ و ۳، ۱۳۵۵.

◆ تصاویر

- ۱- تمامی تصاویر از مجموعه شخصی نگارنده مقاله می‌باشد.